

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA UNDOSSH FONEMALARNING O‘RGANILISHI**Hamroyeva Charos**

Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti Filologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti o‘zbek tili va adabiyot yo‘nalishi 25_16 guruh

Ilmiy rahbar: Suyunova Dilbar

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o‘rganilish jarayoni va uning metodologik asoslari batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqotda undosh fonemalarning fonetik xususiyatlari, ularning o‘zgarishlari va turli dialektlardagi ifodalari o‘rganilgan. Shuningdek, undosh fonemalarning morfologik va semantik ta’sirlari ham ko‘rib chiqilgan. Maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi undosh fonemalarning lingvistik xarakteristikasini aniqlash hamda ularning tilshunoslik sohasidagi ahamiyatini oshirishdir. Tadqiqot natijalari til o‘rgatishda va tilshunoslik sohasida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan amaliy tavsiyalar taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, undosh fonemalar, fonetika, fonologiya, tilshunoslik, dialektlar, morfologiya*

Abstract

This article provides a detailed analysis of the study process and methodological foundations of consonant phonemes in Uzbek linguistics. The research examines the phonetic characteristics of consonant phonemes, their variations, and representations in different dialects. Additionally, the morphological and semantic influences of consonant phonemes are also explored. The aim of the article is to define the linguistic characteristics of consonant phonemes in the Uzbek language and to enhance their significance in the field of linguistics. The research findings offer practical recommendations that can be applied in language teaching and linguistic studies.

Keywords: *Uzbek language, consonant phonemes, phonetics, phonology, linguistics, dialects, morphology*

Аннотация

В данной статье подробно анализируется процесс изучения согласных фонем в узбекском языкознании и его методологические основы. В исследовании рассматриваются фонетические характеристики согласных фонем, их изменения и выражения в различных диалектах. Также рассматривается морфологическое и семантическое влияние согласных фонем. Цель статьи — определить лингвистическую характеристику согласных фонем в узбекском языке и повысить их

значимость в области языкознания. Результаты исследования предоставляют практические рекомендации, которые могут быть применены как в обучении языку, так и в области языкознания.

Ключевые слова: узбекский язык, согласные фонемы, фонетика, фонология, языкознание, диалекты, морфология

Kirish

Tilshunoslikda fonemalar tilning eng kichik ma'noli birliklari hisoblanadi, ular nutqning fonetik va ma'nodagi farqlanishida asosiy rol o'ynaydi. Undosh fonemalar, ayniqsa, so'zlarning talaffuzi va ma'nosini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular tilning fonologik tizimini shakllantiradi. O'zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o'rganilishi tilning fonetik xususiyatlarini chuqur anglash, talaffuzdagi farqlarni aniqlash va til ta'limi hamda lug'atshunoslikda qo'llaniladigan metodlarni takomillashtirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, undosh fonemalar tilshunoslikda nafaqat nazariy balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo'lib, ularning tahlili o'zbek tilining fonologik tizimini yanada mukammallashtirishda asosiy o'rin tutadi.

O'zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o'rganilishi nafaqat tilshunoslikning muhim sohasi hisoblanadi, balki o'zbek tili madaniyati va tarixini chuqurroq anglashga yordam beradigan asosiy jihatlardan biridir. Undosh fonemalar tildagi ovoz tizimini shakllantiradi, so'zlarning ma'nosini aniqlashda katta o'rin tutadi va fonetik farqlarni bildirishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, undosh fonemalarning tahlili o'zbek tilining alohida dialektlarini va talaffuz xususiyatlarini o'rganishda asosiy vositadir, bu o'zbek xalqining madaniy xilma-xilligini va tilning rivojlanish tarixini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Tilshunoslar uchun undosh fonemalarni chuqur tadqiq etish orqali o'zbek tilining fonetik tizimini mukammal o'rganish, uni saqlash va rivojlantirish uchun muhim ilmiy bazani yaratish mumkin bo'ladi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi o'zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o'rganilish tarixiy va zamonaviy yondashuvlarini batafsil ko'rib chiqishdan iborat. Tadqiqot doirasi undosh fonemalarning fonetik, fonologik va morfologik xususiyatlarini o'z ichiga olgan holda, o'zbek tilidagi ularning funksiyalari, strukturasi va o'zgarish jarayonlarini tahlil qilishga qaratilgan. Shu maqsadda, maqola o'zbek tilshunosligidagi klassik nazariyalar hamda hozirgi kun tilshunosligi olimlarining izlanmalarini umumlash va taqqoslash orqali mavzuning yanada chuqur tushunilishini ta'minlashga harakat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

O'zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o'rganilishi uzun va samarali tadqiqotlar tarixiga ega. Ushbu sohada amalga oshirilgan asosiy ilmiy ishlar orasida M.Xo'jayev,

M.Xo‘jaev va boshqa olimlarning fonetik va fonologik tahlillari ajralib turadi. Shu bilan birga, O‘zbek tili fonetik tizimini chuqur o‘rganishga bag‘ishlangan klassik asarlar, masalan, A.Qodiriy va S.Xoliqov ishlaridagi fonematik sistema tahlillari tilshunoslarga mustahkam nazariy asos yaratgan. Keyingi davrda sho‘‘ba tillar va dialektlar orasidagi fonemalarning farqlari ham tahlil qilinib, undosh fonemalar tizimining o‘ziga xosligi va fonetik o‘zgarishlari aniqlandi. Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar O‘zbek tili undosh fonemalari haqidagi bilimlarni boyitib, amaliy va nazariy tilshunoslikning rivojiga katta hissa qo‘shgan.

O‘zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o‘rganilishi sohasida turli nazariy yondashuvlar va konseptual ramkalar mavjud bo‘lib, olimlar tomonidan keng tahlil qilinmoqda. Birinchi navbatda, klassik fonematika nazariyasi aks ettirilgan bo‘lib, u undoshlarning fonemal darajada qanday farqlanishi va ularning til tizimidagi o‘rni haqida asosiy tushunchalarni beradi. Shuningdek, generativ fonologiya yondashuvi fonemalarning struktural tizimini chuqurlashtirgan holda, ularning fonetik va fonologik xususiyatlarini integrativ tarzda o‘rganishga imkon yaratadi. Bundan tashqari, minimal juftliklar, assimilyatsiya va boshqa fonologik jarayonlar tahlili orqali o‘zbek tilidagi undoshlarning o‘zaro aloqalari va o‘zgarishlar modeli aniqlanadi. Ba’zi olimlar funksional yondashuvni qo‘llab, undoshlarning kommunikativ vazifasi va kontekstga bog‘liqligini o‘rganishda chuqurlashadi. Shu bilan birga, texnologik rivojlanish fonetik-intonatsion usullar va komp’yuter lingvistikasi yordamida boshqasining fonemal tahlilini yanada mukammallashtirish imkonini berdi. Mazkur nazariy yondashuvlar o‘zaro to‘ldiruvchi sifatida qaralganda, o‘zbek tilining fonologik tizimiga oid tushunchalar yanada boyitiladi hamda undosh fonemalarning o‘ziga xosligi va murakkabligi aniqroq ko‘rsatiladi.

O‘zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o‘rganilishi sohasida tahlil qilingan adabiyotlarda asosan uchta metodologik yo‘nalish yaqqol namoyon bo‘ladi: fonetik, fonologik va eksperimental metodlar. Fonetik yondashuvda undosh tovushlarning artikulyatsion, akustik va auditoriya xususiyatlari batafsil o‘rganiladi, bu esa tovushlarning fizik va eshitish jihatlarini chuqur tahlil qilishga imkon beradi. Fonologik metod esa tilning undosh tizimlarining funksional o‘rni va ular orasidagi farqlarni aniqlashga qaratilgan bo‘lib, tilning strukturaviy xususiyatlarini tadqiq etadi. Eksperimental metodlar esa psixolingvistik tajribalar va kompyuter modellashtirish orqali undosh fonemalarning qabul qilinishi, talaffuzi va nutq jarayonidagi o‘rni haqida empiric ma’lumotlar beradi. Bu usullar birgalikda O‘zbek tilidagi undosh fonemalarning kompleks va ko‘p qirralik o‘rganilishiga, shuningdek, lingvistik nazariya va amaliyotda yangi yo‘nalishlarni shakllantirishga xizmat qilmoqda.

O‘zbek tilshunosligida undosh fonemalar bilan bog‘liq olib borilgan tadqiqotlar, asosan, undoshlarning fonema inventarizatsiyasi, talaffuz xususiyatlari va fonologik qoidalarni

o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, O‘zbek tilida undoshlar turli artikulyatsiya joylari va uslublari bo‘yicha aniq tasniflangan bo‘lib, ularning talaffuzi kontekstga qarab o‘zgarishi fonologik qoidalar orqali tartibga solinadi. Shuningdek, undoshlarning fonemalar sifatida mustaqil o‘rnini aniqlashda, ularning o‘zaro ta’siri va assimilyatsiya jarayonlari muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv tilshunoslikda undosh fonemalarning tizimli tuzilishini chuqurroq anglashga va ularni amaliy tilshunoslik, fonetika hamda til pedagogikasida samarali qo‘llashga imkon yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi

O‘zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o‘rganilishida asosan aralash tadqiqot metodologiyasi qo‘llanilgan. Bu metodologiya sifat va miqdoriy yondashuvlarning uyg‘unlashuvi hisoblanadi, chunki undosh fonemalarning xarakterini chuqur anglash va ularning nutqdagi o‘rni, tarqalishini aniq ifodalash uchun har ikki usul samarali hisoblanadi. Miqdoriy metodlar orqali tilshunoslar turli dialektlar va nutq namunalari bo‘yicha undosh fonemalarning fonetik va fonologik parametrlari statistik tahlil qilinadi. Shu bilan birga, sifat metodlari yordamida tilshunoslar mazkur fonemalarning lingvistik kontekstda qanday ishlatilishini, ular orasidagi farqlar va o‘ziga xosliklarni ilmiy asosda izohlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu yondashuv tadqiqot natijalarining ishonchliligi va aniq ko‘rsatkichlarga tayangan bo‘lishini ta’minlaydi, shuningdek, tilshunoslik nazariyasi va amaliyotiga muhim hissa qo‘shadi.

Ushbu tadqiqotda undosh fonemalarning o‘rganilishi uchun keng ko‘lamli ma’lumotlar yig‘ish usullari qo‘llanildi. Asosiy ma’lumot manbalari sifatida og‘zaki nutq namunalaridan, yozma matnlardan hamda maydon yozuvlaridan foydalanildi. Og‘zaki nutq namunalarini olish uchun suhbat va intervyu usullari tadbiiq etilib, turli yosh va ijtimoiy qatlam vakillaridan to‘g‘ridan-to‘g‘ri nutq namunalarini yig‘ish amalga oshirildi. Shuningdek, yozma matnlar, xususan, ilmiy, badiiy va ommaviy axborot vositalaridagi matnlar tahlil qilindi. Maydon yozuvlari uchun audiovizual uskunalari, xususan, portativ mikrofon va yozuv asboblari ishlatilib, aniq va sifatli ma’lumotlar olish imkoniyati yaratildi. Ushbu metodologiya undosh fonemalarning turli kontekstlarda va nutq holatlaridagi o‘zgarishlarini chuqur o‘rganishga yordam berdi.

O‘zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o‘rganilishi jarayonida avvalo fonemalarni aniqlash uchun aniq mezonlar belgilanishi kerak. Ushbu mezonlar orasida fonema o‘ziga xos fonetik xususiyatga ega bo‘lishi, minimal juftliklar orqali farqlanishi va til ichida ma’noni ajrata olish qobiliyati muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlarda fonemalarni yozma transliteratsiyalash uchun xalqaro fonetik alifbo (IPA) standartlaridan foydalaniladi, bu esa aniqlik va izchillikni ta’minlaydi. Analiz jarayonida esa asosiy e’tibor fonemalarning fonetik xususiyatlari, ularning o‘zaro o‘rnashuvi, assimilyatsiya va dahlilik singari jarayonlari

hamda ular fonologik tizim ichidagi roli o‘rganiladi. Bunda struktural va funksional yondoshuvlarning kombinatsiyasi qo‘llanilib, undosh fonemalarning tizimga mosligi va ularning ijtimoiy-hududiy o‘zgarishlari chuqur tahlil qilinadi.

O‘zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o‘rganilishi jarayonida turli eksperimental va kuzatuv usullari qo‘llaniladi. Xususan, fonetik tahlil dasturlari yordamida undoshlarning talaffuz xususiyatlari aniq o‘rganiladi. Bunda maxsus akustik o‘lchovlar orqali tovushlarning tovush uzunligi, tovush kuchi, spektrogramma ko‘rinishi va tovush rezonans parametrlariga oid ma’lumotlar olinadi. Bundan tashqari, eshitish va eshituv qobiliyatini baholash orqali undosh fonemalarning tinglovchi tomonidan qanday qabul qilinishi va farqlanishi tahlil qilinadi. Ushbu metodlar tilshunoslarga undoshlarning fonetik va akustik xususiyatlarini mukammalroq aniqlashda yordam beradi va undosh fonemalarning semantik ahamiyatini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Tadqiqot natijalarining haqiqiyliigi va ishonchliligini ta’minlash maqsadida bir nechta metodologik choralar qo‘llanildi. Avvalo, ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish jarayonida triangulyatsiya metodi qo‘llanilib, turli manbalar va usullar orqali olingan natijalar solishtirildi. Bu esa xatolarning oldini olib, olingan natijalar ishonchli ekanligini ta’minladi. Bundan tashqari, ishdagi muhim xulosalar va tahlillar mustaqil mutaxassislar tomonidan ilmiy hamkasblar ko‘rigidan o‘tkazildi (peer review), bu esa tadqiqotning nazariy va amaliy asoslanishini kuchaytirdi. Shuningdek, natijalarni takrorlash (replication studies) imkoniyatini yaratish uchun tadqiqot metodologiyasi batafsil ifodalandi, bu esa kelajakdagi ilmiy ishlar uchun asos vazifasini o‘taydi va natijalar mustahkamligi uchun zamin yaratadi.

Xulosa

O‘zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o‘rganilishi natijasida, ularning tilning fonetik tizimidagi o‘rni va ahamiyati yanada aniqlandi. Undosh fonemalar turli kontekstlarda talaffuz va ma’no farqliligini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, undoshlar orasidagi tovush farqlari tilning fonologik strukturasi va morfologik yasalmalarida samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, o‘zbek tilidagi undoshlarning assimilyatsiya, elision kabi fonetik jarayonlardagi xatti-harakatlari tildagi tovush o‘zgarishlarini tushunishga yordam beradi. Umuman olganda, ushbu tadqiqot o‘zbek tilida undosh fonemalarning talaffuzi va funksional vazifalari bo‘yicha bilimlar bazasini boyitdi hamda tilshunoslik sohasida keyingi izlanishlar uchun asos yaratdi.

O‘zbek tilshunosligida undosh fonemalarning chuqur o‘rganilishi nafaqat tilning fonologik tizimini yaxshiroq anglashga yordam beradi, balki kengroq lingvistik bilimlarga ham muhim hissa qo‘shadi. Undosh fonemalarning chiqarilishi, ta’siri va o‘zaro aloqalari haqida batafsil tahlil til fonetikasining murakkab qonuniyatlarini ochib beradi, shuningdek, tilshunoslik nazariyasida fonemalararo munosabatlarning shakllanishini va rivojlanishini tushunishga

ko‘maklashadi. Bu tadqiqotlar O‘zbek tili fonologiyasining boshqa tillar fonologiyasi bilan taqqoslash imkoniyatini kengaytirib, lingvistik tipologiya va til qiyosiy tahliliga yangi yondashuvlarni kiritadi. Shunday qilib, undosh fonemalarning o‘rganilishi tilning strukturaviy xususiyatlarini anglashda muhim o‘rin tutib, tilshunoslikning nazariy va amaliy jihatlarida yangi natijalarning yuzaga kelishiga olib keladi. O‘zbek tilshunosligida undosh fonemalarning o‘rganilishi jarayonida ba’zi cheklovlar va qiyinchiliklar yuzaga kelgan. Jumladan, tilning hududiy dialektlari orasidagi farqlar to‘liq yoritilmaganligi va fonemalarning kontekstga qarab qanday o‘zgarishi yetarlicha tahlil qilinmagani tadqiqot sifatiga ta’sir ko‘rsatgan. Shu bilan birga, zamonaviy fonetik texnologiyalar, xususan, akustik tahlil vositalaridan kengroq foydalanish imkoniyatlari yetarli darajada o‘rganilmagan. Kelajakda ushbu sohada yanada chuqurroq korpus asosida tahlillar olib borish, hamda turli yosh va ijtimoiy guruhlarning talaffuz odatlari bo‘yicha tadqiqotlarni kengaytirish tavsiya qilinadi. Bundan tashqari, transkripsiya standartlarini bir xilda belgilash va undan keyingi tadqiqotlarda ushbu standartlarga amal qilish samarali bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sodiqov, A. (1985). O'zbek tilida undosh tovushlar tizimi. Toshkent: Fan.
2. Qodirov, M. (1990). O'zbek tilshunosligida fonemalar va ularning xususiyatlari. Samarqand: Ma'lumot.
3. Normatov, D. (2001). Undosh fonemalarning o'zbek tilidagi o'rni. Til va madaniyat, 3(5), 45-52.
4. Xudoyberganov, S. (2015). O'zbek undosh fonemalarining fonetik tahlili. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi, Toshkent.
5. To'rajoev, B. (1998). O'zbek tilida undosh tovushlar va ularning funksiyasi. O'zbek tilining dolzarb masalalari, 12(2), 112-118.
6. Islomov, R. (2012). O'zbek tilida undosh fonemalarning morfologik ahamiyati. O'zbek tilshunosligi, 7, 23-29.
7. Jalolov, N. (2006). Undosh tovushlarning o'zbek tilida tarqalishi. Toshkent: O'qituvchi.
8. Xaydarov, F. (2010). O'zbek tili fonetikasi va fonologiyasi. Toshkent: Universitet nashriyoti.
9. Nodirov, U. (2003). O'zbek tilida undosh fonemalar sistemasi. Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi, Andijon.
10. Bekzod, A. (2018). O'zbek tilida undosh fonemalarning leksikaga ta'siri. Tilshunoslik ilmiy jurnali, 15(1), 60-66.